

M. den Os

Het orgel in de nederlandse hervormde kerk van Gieten

Het orgel in de nederlandse hervormde kerk van Gieten werd in 1894 gebouwd en bestaat nu dus ruim honderd jaar. November verleden jaar werd het eeuwfeest gevierd met een feestelijke bijeenkomst in de kerk tijdens welke door middel van muzikale impressies het klankbereik en de klankkleurmogelijkheden werden gedemonstreerd.

De heer Den Os, die zo'n twintig jaar, van 1972 tot 1991, de organist van de kerk was, vertelt in dit artikel over het orgel, over de geschiedenis en de werking ervan en over de restauratie die twintig jaar geleden werd uitgevoerd.

Historische gegevens

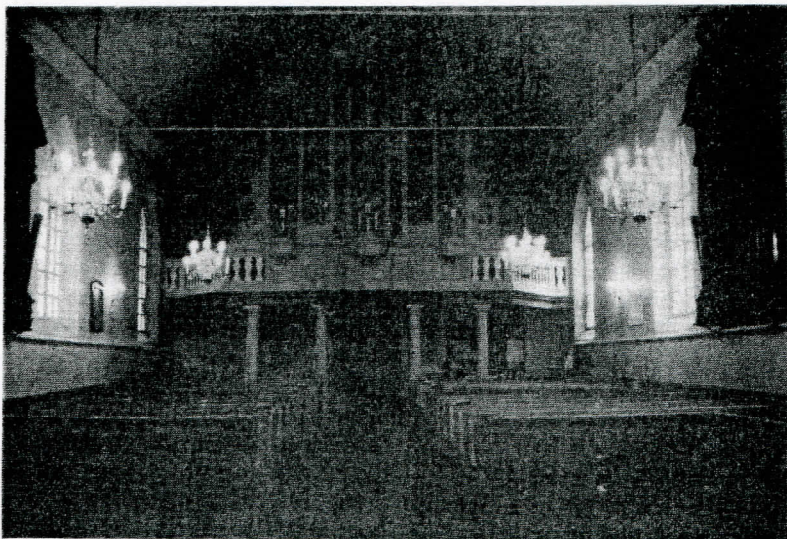
Het is waarschijnlijk te achten dat in de kerk van Gieten, na de herbouw daarvan in 1864, tot 1894 geen kerkorgel aanwezig geweest is. Ook uit de daaraan voorafgaande tijd is niets bekend dat op een oudere orgelhistorie wijst, terwijl wel bekend is dat er in ongeveer 1300 in Gieten al een kerk geweest moet zijn. Zoals in zoveel kerken in vroeger eeuwen heeft waarschijnlijk voor 1894 tijdens de erediensten een zogenaamde voorzanger gefunctioneerd. Deze gaf de gemeente de toonhoogte van de eerste noot van het te zingen lied aan - een psalm of een gezang - en, als hij een goede voorzanger was, zong hij het lied 'op luide toon' verder mee.

Tijdens onderzoek dat de heer J. Kroezenga uit Gasselte in 1974 deed in het Rijksarchief in Assen vond hij bij de gearchiveerde documenten van de kerkeraad van de kerk van Gieten een stuk, genaamd "Bestek en Condiën voor een nieuw orgel in de Ned. Hervormde Kerk te Gieten" met een begeleidende brief d.d. 25 september 1893 gericht aan "Den heer H. Nijehuis Secr. Kerkvoogd te Gieten".¹ Het bestek en de brief waren

afkomstig van het gerenommeerde orgelmakershuis L. van Dam en Zonen te Leeuwarden. Aangezien Van Dam kort daarop de opdracht tot de bouw van het orgel ook heeft gekregen volgt hier eerst enige informatie over deze orgelmaker.

Het orgelmakershuis Van Dam heeft bestaan van 1777 tot 1926, derhalve ongeveer honderdvijftig jaar, langer dan welk orgelmakershuis in Nederland ook. Vier generaties orgelmakers Van Dam vervaardigden in die tijd in het hele land minstens tweehonderdvijftig nieuwe orgels en werkten aan een nog groter aantal andere orgels (reparaties, restauraties en uitbreidingen). Kenmerkend voor hun werk was dat zij veel orgels in dorpskerken hebben gebouwd en dat de orgels uitmunten in kwaliteit en fraaie vormgeving. De orgeldeskundige Jan Jongepier schrijft: "In het maken van een artistiek en muzikaal dorpsorgel waren zij onbetwiste meesters".²

Van de stichter van het bedrijf, Lambertus van Dam, is bekend dat hij, alvorens voor zichzelf te beginnen, ervaring heeft opgedaan bij de beroemde Groninger orgelmaker Albertus Anthonie Hinsz (of Hinsch), waarvan heden ten dage nog prachtige orgels klinken, onder andere in

Het in 1894 gebouwde Van Dam orgel. Het fraaie, met houtsnijwerk versierde front bestaat uit een halfronde middentoren en twee halfronde zijtorrens, met daartussen vlakke pijpenvelden

Leens, Bolsward, Uithuizermeeden, Midwolda en Groningen. De meest productieve periode van het orgelmakersgeslacht was de derde generatie (1845-1904), waarin Lambertus II achtenvijftig jaar lang de leiding had en samen werkte met zijn iets jongere broers Pieter en Jacob. Zij maakten in die periode ongeveer honderdvijftig orgels, waaronder het orgel voor Gieten. Uit een door Jongepier samengestelde chronologische 'werklijst' van orgels van Van Dam blijkt dat in die periode soms jaarlijks zes orgels gebouwd werden. Dit is een opmerkelijke prestatie indien in aanmerking wordt genomen hoe ingewikkeld de constructie van een kwalitatief hoogstaand orgel is, en dat toen alles met de hand gemaakt werd met gebruikmaking van relatief eenvoudige werktuigen en gereedschappen

Het orgel voor de kerk van Gieten is in 1894 vrijwel geheel conform het eerder vermelde bestek in de werkplaats in Leeuwarden gebouwd, vervolgens uit elkaar genomen, vervoerd naar Gieten, in de kerk weer opgebouwd en aldaar geïntoneerd. Het intoneren is de fijnafstemming van de klank van de pijpen op elkaar en op de ruimte en de accoustiek van het kerkgebouw, het werk van een bij uitstek deskundige, die een bijzonder goed muzikaal gehoor moet hebben. Bij de restauratie van het orgel in 1974-1975 (hierover later in dit artikel) is door de orgelmakers Reil uit Heerde een gedeelte van 'Het Nieuws van den Dag' van 12 juni 1894 gevonden. Hieruit blijkt dat de opbouw en de intonatie van het instrument medio 1894 hebben plaats gevonden.

Het uiterlijk van het orgel

Het orgel is geplaatst op een orgelbalkon aan de westkant van de kerk, tegen de torenwand. Het balkon en het orgel worden ondersteund door vier houten kolommen. De voorkant van het orgel is opgenomen in de balustrade van het balkon; het instrument wordt daarom getypeerd als een 'balustrade-orgel'.

Het front van het orgel toont ons globaal het type van het klassieke nederlandse dorpsorgel, namelijk een halfronde middentoren en twee halfronde zijtorens, met daartussen vlakke pijpenvelden. De middentoren is echter op de voor Van Dam zo karakteristieke wijze verbreed met aan iedere zijde twee zijveldjes met kleinere pijpen boven elkaar. Het front is rijk versierd met houtsnijwerk en oogt fraai onder het houten tongewelf van de eenvoudige kerk. Overeenkomstige orgels - qua uiterlijk - zijn te vinden in een aantal plaatsen in Friesland, maar ook bijvoorbeeld in Nieuw-Amsterdam (Drenthe), Gramsbergen (Overijssel) en Hoogwoud (Noord-Holland).

Het is één van de maar liefst eenentwintig verschillende typen orgels die de derde generatie Van Dam gemaakt heeft.

De uiterlijke grootte van een orgel wordt gekarakteriseerd door de maat van de grootste daarin voorkomende pijpen, uitgedrukt in een eenheid 'voet' (ongeveer dertig centimeter). Het orgel van Gieten is een acht-voets balustrade-orgel met één handklavier aan de rechterzijkant. De met ivoor belegde toetsen van het klavier zijn zichtbaar gespijkerd. Het heeft ook een voetklavier of pedaal. Dit met de voeten bespeelbare klavier heeft echter, in tegenstelling tot het handklavier of

manuaal, geen eigen registers of stemmen, doch is letterlijk aangehangen aan het handklavier. Een zodanig orgel is relatief (qua formaat en aantal stemmen of registers) klein. Het heeft typisch de grootte van een dorpskerkorgel. De grootste pijpen zijn ongeveer tweeënehalve meter lang. Ter vergelijking: er zijn orgels met meerdere klavieren (2, 3 of zelfs 4 of 5) en veel grotere pijpen. De grootste baspijpen van het orgel in de Martinikerk in Groningen zijn tweeëndertig voet ofwel ongeveer tien meter lang! Dit orgel kan een muzikaal gebouw genoemd worden.

De winddruk die nodig is om de pijpen 'aan te blazen', tot klinken te brengen, werd aanvankelijk verkregen door middel van een handpomp. Thans wordt de blaasbalg volgepompt met een elektrische pomp. De hevel van de handpomp is nog bij het orgel aanwezig. In ieder geval de eerste tientallen jaren waren voor het bespelen van het orgel twee mensen nodig: de organist en de pomper.

Klankdispositie en gebruiksmogelijkheden

Het orgel kreeg in 1894 acht toongevende registers. Een register is een reeks pijpen - zesenvijftig, evenveel als het klavier toetsen heeft - die allen van hetzelfde materiaal en in dezelfde vorm gemaakt zijn, waardoor ze een overeenkomstige klank hebben. Alleen de lengte van de pijpen verschilt, en daarmee de toonhoogte.

Het aanwenden van ander materiaal - metaalalliage of hout - en/of een andere vorm daarvan levert anders klinkende registers op.

In beginsel zijn honderden verschillende registers mogelijk. Thans - na de restauratie van 1974-1975 - heeft het orgel negen registers. Het aantal pijpen is ongeveer vijfhonderd vijftig. In het front is slechts een klein gedeelte zichtbaar; de meeste pijpen staan in de orgelkas(t).

De toonevende registers hebben de volgende namen:

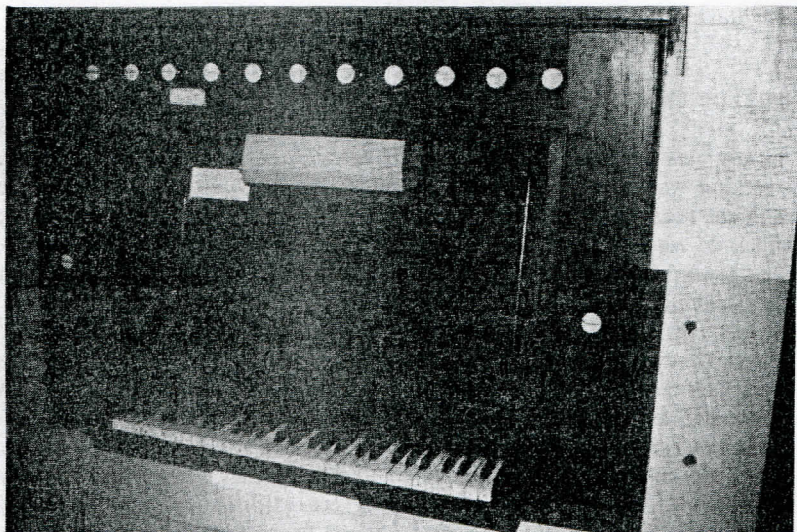
1 Prestant	8 voet
2 Bourdon	16 voet
(van boven afgedekt, effectief 8 voet lang)	
3 Holpijp	8 voet
4 Octaaf	4 voet
5 Fluit	4 voet
6 Quintprestant	2 $\frac{2}{3}$ voet
7 Octaaf	2 voet
8 Cornet	4 sterk (alleen diskant)
9 Trompet	8 voet (bas en diskant)

Als 'werktuiglijke' of niet-toonevende registers zijn aanwezig een Tremblant (brengt bij gebruik zweving in het geluid

te weeg) en, thans nog herinnerend aan de handpomp tijd, een 'Windlozer' en een 'Afsluiter'.

Al naar de keuze en combinatie van de registers door de organist kan het geluid zacht en fluwelig zijn (de fluiten, nummers 2, 3 en 5), of stevig en helder (de prestanten, nummers 1, 4, 6 en 7), met een aantal tussen mogelijkheden.

De registers Cornet en Trompet 8 diskant zijn registers die het spelen met een sterk klinkende ('uitkomende') stem van een melodie mogelijk maken. Zij geven dit orgel het karakter van een begeleidingsinstrument bij de gemeentezang. Niettemin is het aantal combinatiemogelijkheden van het samenstel van registers zo groot, dat veel verschillen in klankkleur en klanksterkte mogelijk zijn. Hierdoor kan het orgel ook goed gebruikt worden in de concertante functie, voor orgelmuziek uit de kerkelijke en 'wereldse' orgelliteratuur.

Het klavier van zesenvijftig toetsen; boven de lessenaar de knoppen van de register trekkers.

Het orgel klinkt fors in deze kerk als 'alle registers opengetrokken worden', welhaast te fors. Hierin is te horen dat dit orgel niet specifiek voor deze kerk gemaakt is, maar een serie produkt was van Van Dam. De goedkopere seriematige of zo men wil fabrieksmatige bouw van orgels begon in die tijd op te komen.

Dat Van Dam in die toen nieuwe mode wilde meedoen blijkt uit het stempel van de firma op het 'Bestek en Condiën': L. van Dam en Zonen, Orgelfabrikanten, Leeuwarden. Ook blijkt dit uit het feit dat de orgels van Van Dam in bijvoorbeeld Gramsbergen (1897) en Hoogwoud (1878) in een even grote en ook overigens identieke orgelkas(t) een tweede klavier hebben waarmee een 'bovenwerk' (een compleet klein orgel van ongeveer zes stemmen, bovenin de orgelkas aanwezig) bespeeld kan worden. De registerdispositie van het eerste klavier of hoofdmanuaal is identiek aan die van het orgel in Gieten.

Restauratie en completering

Na tachtig jaren trouwe dienst zonder onderbreking was het orgel in de jaren zeventig aan restauratie toe. Het hart van het orgel, de windlade, was door uitdroging lek geworden waardoor de winddruk te laag geworden was. De blaasbalg was belast met tegels en stukken ijzer om toch nog voldoende winddruk te bewerkstelligen. Ook een deel van het pijpwerk had gedurende die lange periode deuken en andere beschadigingen opgelopen. Eén en ander had natuurlijk een belangrijke nadelige invloed op de klank van het orgel.

Een geldinzamelingsactie in februari 1974, georganiseerd door de kerkvoogdij, met enthousiaste medewerking van ds. L. Oosthoek - die de burgerbevolking van Gieten met behulp van een geluidswagen tot offervaardigheid opriep - alsmede van burgemeester Ch.Th. Spijkerboer, veel vrijwilligers en het bedrijfsleven van Gieten, bracht een kleine vijftienduizend gulden op.

Onder toezicht en advies van de Orgelcommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk werd in 1974-1975 de restauratie uitgevoerd door de kundige orgelmakers J. Reil te Heerde. Toezichhouders namens de Orgelcommissie waren de orgeldeskundigen Willem Hülsmann en Aart van Beek. Naast het opheffen van de eerder vermelde euvelen en beschadigingen werd het orgel - met volledige respectering van het karakter van het werk van Van Dam - op drie belangrijke punten verbeterd respectievelijk aangevuld.

1) Het register Violon 8, dat kwalitatief slecht was en waarvan het vermoeden bestond dat het tussentijds door een andere orgelmaker was geplaatst, werd vervangen door het register Quintprestant 2 $\frac{2}{3}$. Het pijpwerk van de Violon is in de orgelkas aan de zijkant in een rek opgehangen en is dus bewaard gebleven.

2) Door een eenvoudige technische voorziening, het zogenaamde delen van de registersleep, zijn de vijftien grootste pijpen van het register Bourdon 16 zelfstandig speelbaar gemaakt op het pedaal; hierdoor heeft het orgel in de bas aan draagkracht gewonnen.

3) Het pijpwerk van het register Trompet 8, een kleurrijk register met een heel eigen klank, werd door de restaurateurs

euw gemaakt - geheel in de stijl van Van Dam - en geplaatst op de door Van Dam reeds voorbereide plaats. Zelfs de registerknoppen waren door Van Dam al meegebracht; het pijpwerk evenwel - waarschijnlijk om financiële redenen - (nog) niet.

Op 10 november 1975 vond de feestelijke ingebruikneming van het gerestaureerde orgel plaats met een concert dat verzorgd werd door de adviseur Aart van der Spek, Albert Hoekman trompet en de dirigent van de kerk, M. den Os.

Kosten en waarde

In 1893 bedroeg de aanneemsom van de firma Van Dam voor het orgel '..... tachtienhonderd en tachtig gulden, zegge f 1880,00', aldus Bestek en Condiën. De kosten van de restauratie en het nieuwe pijpwerk van de Trompet en de Quint-

prestant bedroegen ongeveer f 36.500.

De culturele waarde van het instrument blijkt uit de erkenning en registratie daarvan als beschermd monument, volgens een mededeling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg d.d. 6 juni 1991.³

Wellicht het meest tot de verbeelding sprekend is de huidige verzekerde waarde van het orgel: f 250.000

Noten

1. L. van Dam en Zonen, Leeuwarden, 25 september 1893: Bestek en Condiën voor een Nieuw Orgel in de Ned. Hervormde Kerk te Gieten, met een begeleidende brief gericht aan H. Nijehuis, Secr. Kerkvoogd. Rijksarchief te Assen (RAD toegang 0357 nr 49)

2. Jongepier, J. 1992: Van Dam, orgelbouwers in Friesland. Reeks Monument van de Maand. jaargang 7 deel 3. Uitgave van de Stichting Monument van de Maand, Leeuwarden.

3. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 6 juni 1991: Aanvulling monumentenregister: monument nr 16127. Archief kerkvoogdij N.H. Kerk te Gieten.